

Orla Lehmann

Et metodestudie i politisk entreprenørskab

Af Flemming Mikkelsen

Arbejderhistorikermøde

Helsingborg 27-28 oktober 2022

Introduktion

Diskussionen om den individuelle personlighed over for samfundet og forholdet mellem aktør og struktur har stået på i årtier, uden man af den grund er nået frem til nogen dybere erkendelse.¹

Allerede den russiske samfundstænkter Georgi V. Plekhanov (1856-1918) var med skriftet *Personlighedens rolle i historien* [udkom i 1898 på russisk senere oversat til flere sprog herunder dansk] med til at rejse spørgsmålet om forholdet mellem individ og samfund, mens hans næsten samtidige, sociologen Max Weber (1864-1920), kastede nyt lys over problemet ved at introducere begrebet 'karismatisk autoritet', der udsprang af kreative og innovative personligheder.² Siden har den østrigske økonom og samfundsforsker Joseph Schumpeter (1883-1950) udviklet et begrebsapparat med udgangspunkt i den nyskabende industrielle entreprenør, der indfører nye produktionsformer, nye varetyper og nye markeder, der nedbryder eksisterende produktionsformer og institutioner og skaber nye vækstmuligheder.³

Denne artikel er bl.a. inspireret af Schumpeter, men drejer sig ikke om den industrielle entreprenør. Entreprenører optræder inden for mange samfundssektorer, og man kan med rette tale om organisationsentreprenører, etniske entreprenører, socialt entreprenørskab, politisk entreprenørskab, etc. Det er politisk entreprenørskab som har min interesse, og inden for denne kategori fokuserer jeg i særdeleshed på forbindelsen mellem politiske entreprenører og politiske bevægelser.⁴

Overfladisk set kunne det lyde som om entreprenøren, det vil herefter sige den politiske entreprenør, er en person, der på egen hånd nedbryder fastlåste magtnetværk og skaber nye institutioner, men det er så langt fra tilfældet. Ingen person kan egenhændigt bryde med etablerede institutioner, værdier og normer og ændre historiens gang:⁵

Truly historical change occurs only if large numbers of people are involved. No person can change history single-handedly. To be historically effective, a great individual must be able to move other people to action, to mobilize them or to coerce them, to lead them by example, to frighten them by force of character, to convince them by ideas, to arouse them by emotions – in brief, to pull or to push them from routine and stagnation. [...]. Thus an ultimate prerequisite for exercising a heroic role, for implementing significant social change, is the existence of rich human resources ripe for mobilization.

Med andre ord, den politiske entreprenør skal være i stand til at motivere andre folk, koordinere deres aktiviteter og skabe et dedikeret fællesskab, der arbejder frem mod de ønskede mål. Politisk entreprenørskab handler derfor ikke kun om den exceptionelle ener, men derimod om et kollektiv af individer, der er forbundet med hinanden i et fælles ønske om at skabe noget nyt.

En sådan dynamisk proces opstår ikke af sig selv, men er dybt afhængig af de rette historiske omstændigheder. At finde frem til den person og de personer, der gjorde en virkelig historisk forskel under disse betingelser er ikke nogen let opgave. Der kan givetvis peges på flere sådanne epokale begivenheder og centrale personer, men empirisk kan det være uhyre vanskeligt at dokumentere, kortlægge og analysere disse historiske brud. Alligevel har jeg fundet frem til en såkaldt eksemplarisk case, der opfylder betingelserne, og hvor begivenhedshorisonten og persongalleriet fremstår knivskarpt. Det drejer sig om enevældens fald og overgangen til demokrati, som den udspandt sig mellem 1830 og 1848. I disse år kan vi følge, hvorledes Orla Lehmann (1810-70) samlede en skare af unge liberalt sindede personer, der tog kampen op mod den enevældige kongemagt og vandt. De gjorde det ikke alene, men skabte undervejs alliancer og politiske bevægelser, der formåede at udnytte kriserne i det nationale og internationale system til at føre deres krav igennem og fundamentalt ændre det politiske system i Danmark.

Denne artikel undersøger ikke overgangen til demokrati i detaljer, men præsenterer nogle teoretiske og metodologiske begreber og retningslinjer, der forbinder politisk entreprenørskab med markante ændringer i det politiske system. I de to næste afsnit diskuterer jeg de relevante begreber og synsvinkler, der vil blive benyttet i artiklens historiske del, men som også ville kunne anvendes i studiet af andre sociale og politiske fænomener.

Politiske bevægelser og politisk entreprenørskab

Overgangen fra traditionelle til moderne folkelige protestformer inklusive den nationale politiske bevægelse fandt sted i Europa fra slutningen af det 18. århundrede, men slog først rigtigt igennem i forbindelse med revolutionerne i 1848.⁶ Befolkningerne i Frankrig og Storbritannien førte an, men Danmark var et af de første lande, hvor den politiske bevægelse blev udslagsgivende for overgangen til demokrati, nemlig i 1840'erne.⁷ Men hvad er en national politisk bevægelse? Med henvisning til Charles Tilly definerer jeg en politisk bevægelse som et netværk af individer, grupper og organisationer med fælles mål, og som over en længere periode benytter kollektive aktioner i form af petitioner, opløb, strejker, udendørs møder, demonstrationer, ol. til at forsvare og fremme deres interesser over for andre grupper i samfundet og over for staten.⁸

Der er skrevet virkeligt meget om sociale og politiske bevægelser de senere år, men bemærkelsesværdigt lidt om de entreprenører og ledere, der organiserede aktiviteterne.⁹ Henvisning til fremtrædende personer forekommer selvfølgelig ofte, men hvad der mangler er systematiske analyser af ledernes sociale karakteristika, egenskaber og strategiske overvejelser. Et tidligt forsøg på at samle op på forskningen blev gjort af Mostafa Rejai.¹⁰ Under begrebet 'revolutionary personnel' skelner han mellem ledere, kadrer og menige. Førstnævnte kategori spiller en afgørende rolle i revolutionære bevægelser: "Their special skills lie in ideological mobilization, and in organization building of a political, military, or paramilitary nature", alt imens kadrer indtager en formidlende position mellem lederne og de menige medlemmer.¹¹

Rejais forskningsoversigt baserer sig på studiet af 64 revolutionære ledere udvalgt i perioden 1640 til 1968.¹² Heraf kan man udlede, at de fleste var i 30'erne og 40'erne, da de engagerede sig i egentlige revolutionære aktiviteter, men en del yngre da de første gang deltog i revolutionær agitation. Langt de fleste tilhørte middelklassen i bred forstand, og var en del bedre uddannet end den gennemsnitlige befolkning. Mange var oplært inden for jura, medicin og pædagogik eller havde valgt en militær løbebane. Et stort flertal havde rejst i udlandet og tilegnet sig viden om fremmede kulturer og ideer i kraft af længere tids ophold, og næsten alle de revolutionære var motiveret af forskellige varianter af nationalisme, patriotisme og socialisme.

Sociologerne Morris og Staggenborg fremhæver især betydningen af uddannelse: "[w]e believe that educational capital is the key resource that social movement leaders derive from their privileged background".¹³ Årsagen er at politiske bevægelser anvender en bred vifte af intellektuelle ressourcer for at nå ud til befolkningen og for at klare sig i det politiske spil. Der skal formuleres ideologier og diskurser, udstikkes strategier og taktikker, udvikles logistikker, arrangeres debatter, indgås alliancer med interne og eksterne eliter og tages hensyn til statsmagten. Alt sammen handlinger der indebærer en omhyggelig beherskelse af sprog og andre symboler foruden en omfattende viden om samfundet og dets institutioner.

Mange aktivister lærer de nødvendige værdier og arbejdsmetoder af deres forældre, og bygger videre på dem under deres uddannelse. Det skal samtidig påpeges, at langt fra alle politiske ledere kommer fra et privilegeret miljø og har gennemgået en højere uddannelse som eksempelvis agitatorer og ledere i bondebevægelsen og arbejderbevægelsen. Til gengæld har adskillige suppleret deres sparsomme uddannelse med diverse kurser og efteruddannelses tilbud, som samfundet eller den respektive bevægelse har stillet til rådighed. Der er også eksempler på, at kommende ledere tidligt i deres karriere har knyttet sig til en ressourceperson inden for bevægelsen, hvad der kan

betragtes som en form for mesterlære. Med andre ord, formel såvel som uformel uddannelse har været og er en af de vigtigste forudsætninger for dannelsen af et ledelsessegment og dermed slagkraftige politiske bevægelser.

Lanceringen af en politisk bevægelse kræver en bred vifte af talenter, der sjældent findes hos en enkelt person, men fordrer derimod en mangfoldighed af ledertyper. For oversigtens skyld skelner jeg mellem interne og eksterne ledere, mellem pragmatisk og karismatisk orienterede ledere og mellem autokratiske og demokratiske ledere; alle idealtyper der har fundet vej ind i bevægelsesforskningen.¹⁴ Skønt de fleste politiske bevægelser fostrer deres egne ledere, er det ikke usædvanligt, at vigtige ledelsesfunktioner udøves af folk ude fra. Fordelen ved at rekruttere ledere uden for bevægelsens egne rækker er, at de tilfører lederkredsen nye ideer, synsvinkler og sociale kontakter. På den anden side kan de også fremkalde ideologiske uoverensstemmelser, fordomme, misundelse og reelle interessekonflikter, der både øger de interne modsætninger og skærper forholdet til andre udestående aktører og dermed på sigt svækker bevægelsen. Eksemplerne på at politiske bevægelser splittes op eller simpelthen opgives pga. indre modsætninger er legio.

Den pragmatiske eller i Webers forstand den 'rationelle' leder er optaget af at akkumulere og distribuere ressourcer. Vedkommende er især opmærksom på at undgå en opsplnitning af interesser og målsætninger blandt forskellige segmenter i bevægelsen, og søger i den forbindelse at balancere fordelingen af kollektive og selektive incitamenters.¹⁵ Kollektive goder tilfalder alle i bevægelsen og består i skabelsen af identitet, solidaritet og ideologisk overbevisning, hvorimod de selektive goder i form af magt, status og materielle goder kun tilbydes udvalgte medlemmer. Den kritiske balance mellem de to belønningsformer er afgørende for bevægelsens interne magtstruktur og sammenhold og dermed også for, hvor effektiv den er i stand til at konkurrere med andre bevægelser og med staten.

Den karismatiske leder er mere udadvent og optaget af at skabe en kollektiv identitet ved at legemliggøre bevægelsen i sin egen person.¹⁶ Oratorisk begavelse spiller en stor rolle, og der slås meget på de følelsesmæssige strenge for at påvirke (mulige) tilhængeres verdensbillede, værdier og normer. På sin vis kan man splitte den karismatiske leder op i to undertyper: den autokratiske og den demokratiske.¹⁷ Førstnævnte kan ikke adskille deres personlige autoritet fra bevægelsens historik. De fører en skarp kontrol med de øvrige i lederkredsen; viger ikke tilbage fra at benytte skrappe sanktioner herunder vold for at forsvare og fremme deres position, og benytter sig ofte af en radikal retorik med det formål at skabe en personkult og en 'os' over for 'dem' mentalitet. Demokratisk-karismatiske ledere er nok bevidste om deres egen betydning for bevægelsen, men er

alligevel langt mere indstillet på at dele magten med andre og at indlejre den i nogle institutionelle strukturer, der binder beslutningstagerne og sikrer gensidige rettigheder.

Ledere, muligheder og strategier

At udøve lederskab er ikke alle forundt. Ifølge Goodwin & Jaspers ”Certain individuals are especially gifted at knowing what to do when, how to invent new tactics, how to time an action or response”.¹⁸ Evnen til strategisk planlægning kommer blandt andet til udtryk ved, at lederen/lederne definerer bevægelsens formål på kort og langt sigt. Dernæst, at de leverer midlerne til at opfylde bevægelsens målsætning, både ved at udnytte tilhængernes talenter og ressourcer, og ved at knytte kontakter til andre politiske aktører og til staten. Lederen har endvidere til opgave at bevare bevægelsens struktur og sammenhængskraft herunder at styrke tilhængernes identifikation og solidaritet med bevægelsen, hvad der er afgørende for bevægelsens kapacitet til mobilisering.¹⁹

En af lederens mest betydningsfulde opgave er, at få bevægelsen til at handle og udnytte de muligheder (*opportunities*), der fra tid til anden opstår, når der sker ændringer i omgivelserne. Til de vigtigste hører forskydninger i det institutionelle politiske systems åbenhed eller lukkethed; muligheden for at etablere alliancer med indflydelsesrige grupper; politiske konflikter inden for og mellem forskellige samfundseliter, og statens kapacitet og villighed til at undertrykke udfordrende bevægelser.²⁰ Men også mindre forandringer i den politiske magtstruktur og i den politiske diskurs kan med fordel udnyttes af opvakte bevægelsesentreprenørerne, ligesom sociale bevægelser er i stand til at skabe deres egen opportunitetsstruktur i og med, at bevægelser i begyndelsen af en protestbølge (*early risers*) konfronteres med andre begrænsninger og muligheder end de senere tilkomne (*latecomers*).²¹

At kunne se mulighederne og slå til på rette tidspunkt hører til lederens kernekompetencer, men rummer også muligheder for fejltagelser og tilbageslag. På linje med erhvervsledere agerer de politiske ledere i et usikkert marked med ufuldstændig viden om fordele og ulemper ved en given handling. Fejltagelser kan få alvorlige konsekvenser for deres egen og for bevægelsens videre skæbne.²² Nogle ledere er meget risikovillige, mens andre viger tilbage fra enhver risikohandling og holder sig i stedet til rutine praksisser.²³

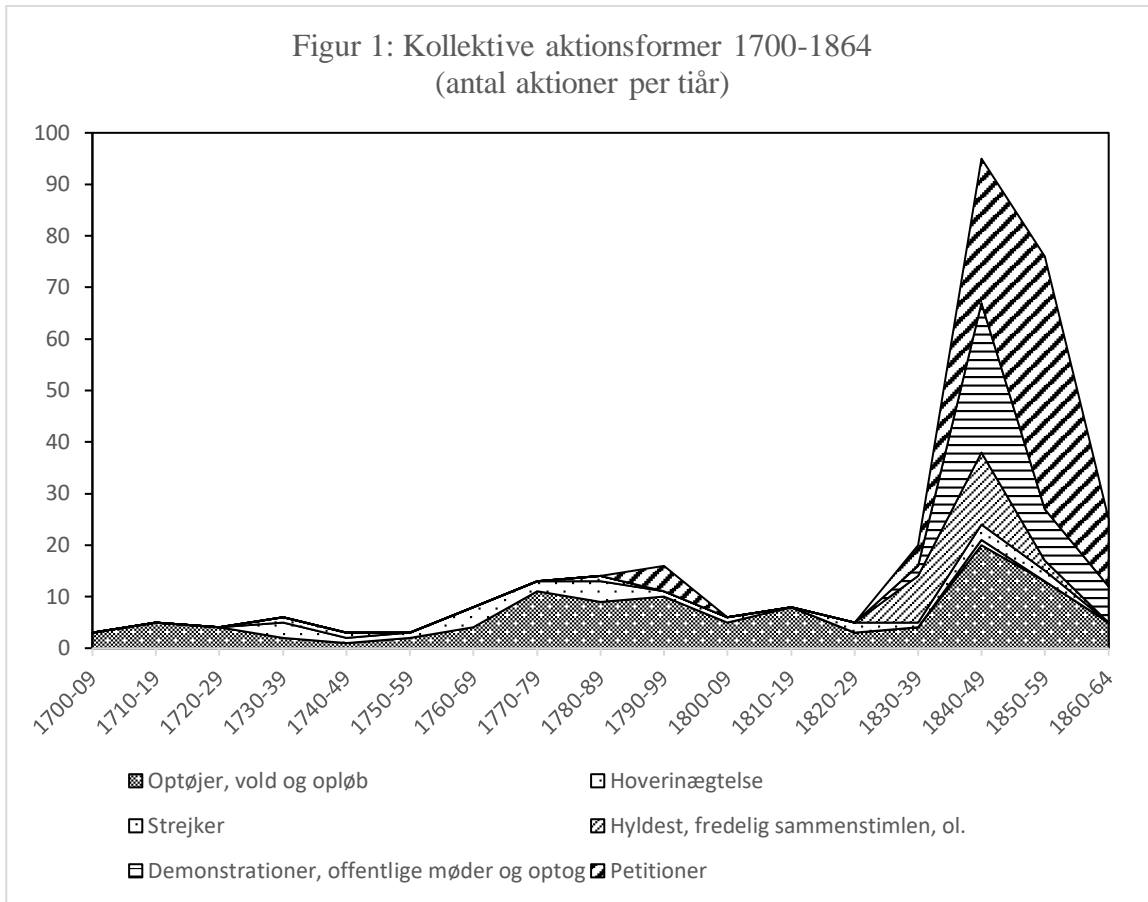
Et dilemma, som mange ledere står over for, er hvorvidt de skal iværksætte militante (evt. voldelige) eller konsensusprægede aktioner. Vi ved fra talrige studier, at sociale bevægelser foretrækker konsensusprægede aktioner, eftersom de når ud til en bredere offentlighed og har større chance for vinde gehør. Til gengæld kan der være situationer, hvor egentlige kollektive

voldshandlinger viser sig at rumme fordele, både når det drejer sig om at imødekomme bevægelsens egne proselytter og at mobilisere tilhængere.²⁴ Risikoen for at bevægelsen mister sympati i offentligheden, og for at statsmagten griber ind med hårde magtmidler er dog hele tiden til stede, og kan på afgørende vis svække bevægelsen.

At valget af aktionsform kalder på svære overvejelser er givet, og det drejer sig ikke kun om modsætningerne mellem militante over for konsensusprægede aktiviteter. I næsten alle konfliktrelationer er det muligt at introducere flere aktionstyper, som man kan gøre brug af, ligesom formulering af slogans og diskurser, kommunikation med medierne og den brede befolkning, og ikke mindst koalitionsdannelse kræver vanskelige strategiske overvejelser.²⁵ Hvem man vælger at alliere sig med, og hvem man vælger som modstander får ofte afgørende indflydelse på bevægelsens råderum og gennemslagskraft. Effektive ledere er dem, som forstår at bygge bro mellem fraktioner i bevægelsen, at knytte an til eksterne aktører og at udvide deres personlige netværk.²⁶ Kort sagt, entreprenøren står ikke alene, men indgår i et kollektiv, der kan opfattes som et netværk af sociale relationer af forskellig intensitet og betydning.²⁷

Orla Lehmann: manden, bevægelsen og enevælden

Orla Lehmann blev født i 1810 i et hjem præget af den holstensk fødte far og en kosmopolitisk familie med forbindelser til fremtrædende embedsmænd og forretningsfolk i andre europæiske lande. Lehmann begyndte sin skolegang i den tyske Petri realskole og fortsatte i Borgerdydskolen i København. Han blev student i 1827 og cand.jur. i 1833, og voksede således op i en tid kendetegnet af autokratiske styreformer, men også af stærke internationale liberalistiske strømninger.²⁸ Forholdene i Danmark bar på dette tidspunkt ikke præg af store folkelige protester og slet ikke af politiske bevægelser, der kunne true kongemagten. Først omkring 1830 begyndte der så småt at danne sig en egentlig opposition, som det fremgår af figur 1.²⁹

Kilde: Rene Karpantschof og Flemming Mikkelsen, 'Folkelige protestbølger og demokrati i Danmark 1700-2000', *Historisk Tidsskrift*, 113,2 (2013).

Frem til 1830 var de folkelige protester domineret af situationsbestemte, løst organiserede, stedbundne og voldelige reaktioner; men i 1830'erne skiftede aktionsrepertoiret karakter. Hyldestforsamlinger, demonstrationer, politiske folkefester, processioner, strejker og petitioner vandt frem. De var som regel ikke-voldelige og bedre organiseret, og især i 1840'erne kom den politiske bevægelse til at dominere billedet og førte i længden til enevældens fald.

Lehmann spillede en aktiv rolle i 1830'erne og 1840'ernes politiske offentlighed og oppositionelle bevægelser. Og i nedenstående oversigt har jeg periodiseret Lehmanns politiske aktiviteter og sammenholdt dem med ændringer i den internationale og nationale politiske opportunitetsstruktur.

<i>Periode</i>	<i>Lehmans politiske aktiviteter i udvalg</i>	<i>Opportunitetsstruktur</i>
1830-33	Studenteroptog – Hyldest til den liberalt sindede teolog H.N. Clausen – Hyldest til A.F. Tscherning – OL stifter Astraa – OL skriver i Maanedsskrift for Litteratur og i Kjøbenhavnsposten – [Ophold i Tyskland 1833-34]	Julirevolutionen i Frankrig – Internationale liberale strømninger – Februar 1831 bekendtgør Frederik VI at han agter at indføre provinsialstænder
1834-38	Flere adresser – Trykkefrihedsselskabet – Stænderforsamlingernes offentlighed – Støtte til bondestanden – Støtte til det dansktalende Slesvig	I 1834 indføres stænderforsamlinger – Den liberale presse vinder frem – Kritikken mod kongen øges – Kongen skærper kontrollen med trykkefriheden – Trykkefrihedsadresse
1839-42	Adresse stilet til kongen med krav om en fri forfatning og større råderum for stænderforsamlingerne – Lehmanns valgtale i Nykøbing – Processen mod Lehmann – 'Danmark til Ejderen' – 'Det Unge Danmark'	Tronskifte – Modsætningerne mellem enevælden og oppositionen skærpes – Politiet griber hårdt ind over for gadedemonstrationer – Stigende opbakning til Lehmann og de liberale
1843-45	[Ophold i Frankrig og Italien 1842-43] – Sprogsagen – Slesvigspørgsmålet – Skandinavisme og studentermøderne	Sprogstriden skærpes – Begyndende bondebevægelse – Styrkelse af den liberale bevægelse – National vækkelse – Bondecirkulæret
1846-47	[Ophold i Italien 22. december 1847 til 13. februar 1848]	Bondevennernes Selskab stiftes – Splittelse i den liberale opposition og styrkelse af de konservative kongetro kræfter – Enevælden øger kontrollen med oppositionen – Økonomisk krise
1848	Ejderprogrammet – Hippodrombevægelsen – Den liberale opposition forenes – Mistillidsadresse til kongen – Casino – Folketoget til Christiansborg	Tronskifte – Adressebevægelse – Forfatningsreskriptet – Februarrevolutionen i Frankrig – Den slesvig-holstenske bevægelse mobiliserer – Rendsborgmødet

Jeg antager, at større ændringer i de politiske institutioner og dermed magtbalancen i Danmark ville få oppositionen, og dermed Lehmann, til at mobilisere og engagere sig i offentlig politik, samt at justere deres strategi i forhold til de nye tilstande. Mindre ændringer i kongemagtens udmeldinger og indgreb i befolkningens rettigheder og aktiviteter kunne ligeledes påvirke oppositionens mobiliseringsstrategi. Desuden er det også værd at holde sig for øje, at interaktionen mellem kongemagt og opposition til stadighed ændrer betingelserne for begge parter og bidrager til et skift i aktionsrepertoiret, samtidig med at nye aktører træder ind på arenaen.³⁰ Derfor er der ikke tale om en skarp adskillelse mellem oppositionens (herunder Lehmanns) politiske aktiviteter og den politiske opportunitetsstruktur, eftersom de til stadighed påvirkede hinanden i en proces præget af usikkerhed og uforudsigelighed.

Det er Lehmanns position og aktive rolle i denne proces, der er temaet for artiklen og ikke en biografisk skildring af Lehmanns politiske karriere.³¹ Jeg fokuserer således ikke på de personlige

motiver Lehmann har haft for at handle som han gjorde, men derimod på hans ageren i et politisk spændingsfelt befolket af talrige aktører, tilhængere såvel som modstandere.

Studenten Orla Lehmann 1827-1833

Efter endt studentereksamen valgte Lehmann at studere retsvidenskab på Københavns Universitet "[f]or at blive et ordentligt Menneske, der kunde tjene sit Brød og være til Nytte for Samfundet".³²

Studiet fyldte meget, men

[h]vad der især bortdrog mit Sind fra den strenge Jurisprudents var dog den vaagnende politiske interesse. Den stærke Strømning, som fra Julirevolutionen var udgaaet over en stor Del af Verden, var i det Hele faret temmelig spørløst hen over Danmark, men blandt dem, i hvilken den var slået ned, hørte også jeg, og jeg havde med stor Iver fulgt Begivenhedernes senere Udvikling.³³

Den politisk vækkelse havde dog også grebet andre unge mennesker. Den 17. august 1830 skriver J.L. Heiberg til P.A. Heiberg: "Jeg vilde ønske, at du kunne see den Enthusiasme, som denne store Begivenhed har opvakt her i landet", og fortsætter med at berette om den anseelige interesse for Julirevolutionen og de liberale ideer blandt medlemmerne af læseforeningen Athenæum og Studenterforeningen.³⁴ Lehmann havde allerede i 1828 og 1829 været med til at hylde kongelige personer med fakkeltog, men den 31. juni 1832 tog hyldesten en mere politisk drejning, da omkring 300 studenter, på Lehmanns initiativ, drog til Tårnbæk, hvor de udbragte et leve for prof. H.N. Clausen, der var blevet forbigået ved udnævnelsen af en ny rektor for Københavns Universitet til fordel for den konservative prof. Jens Møller.³⁵

I en tid hvor hyldester og fakkeltog var forbeholdt kongelige personer, og hvor den eneste offentlige opposition, med Lehmanns ord, var "indskrænket til de fem Minutter, som i Theatret hengik fra Tæppet gik ned for et nyt stykke til Gongongens tredje Slag",³⁶ måtte aktionen betragtes som en provokation og kritik af en kongelig resolution. Lehmann var helt på det rene med dette, og ved udførligt at redegøre for episoden i den liberale avis *Kjøbenhavnsposten* få dage senere, løftedes begivenheden ud i det offentlige politiske rum.

Et år senere den 20. juni 1833 om morgenen hænger cand.jur. Buntzen en skrivelse op i Studiegården, der opfordrer de studerende til at møde op samme aften for at overveje, "hvorledes Man paa den meest passende Maade skulde bringe den bortreisende Tscherning et Farvel".³⁷

Baggrunden for denne opfordring var, at officer A.F. Tscherning (1795-1874), en af enevældens mest kontroversielle kritikere, stod for at skulle udvises af landet, og studenterne ønskede at støtte ham ved at udbringe et vivat, dvs. et leve. Da studenterne får at vide, at Tscherning opholder sig på Frederiksberg Allé sammen med nogle af hans officerskolleger, drager de afsted; da de når frem er deres antal steget til ca. 150, og Lehmann, som på det tidspunkt er blevet cand.jur., tilkendegiver, at det kun er naturligt ”at Publicum vilde bringe Folkets frimodige og kjære Talsmand og Ven et Farvel, og at Studenterne hermed vilde vise, at de ogsaa agtede den offentlige Stemme, og glædede sig over at Staten erkjendte Folkevennens Fortjenester”.³⁸

Hvor studenteraktionerne i 1831-32 var nøje orkestreret efter tidens kongehyldest iblandet en hel del traditionel royalisme, så fremstod hyldesten af Tscherning som en regulær politisk manifestation. Kongen udtrykte da også ønske om at vide, hvem som stod bag aktionen og hvem, der således i det offentlige rum udfordrede ham.³⁹ Og måske med rette for i forbindelse med det første valg til stænderforsamlingerne i efteråret 1834 bringer ”et betydeligt Antal yngre og ældre Studerende” en hyldest til topscoreren ved det københavnske valg den liberale professor P.G. Bang. Dermed havde, som Lars Bo Jonassen udtrykker det, ”den offentlige hyldest af borgerlige oppositionsledere [] for alvor slået sig fast som studenternes bidrag til tidens politiske liv”.⁴⁰

Studenterne havde i denne tidlige fase af konfliktbølgen markeret sig som de mest aktive på gadeplan, mens den ældre liberale elite arbejdede på at få gennemført reformer i kraft af deres sæde i stænderforsamlingen i Roskilde. Men hvorfor lige netop studenterne? For det første bestod studenterne af unge mænd med intellektuelle og sociale ressourcer, der befandt sig i en fase af livet, hvor man var åben for nye ideer og sociale relationer (også omtalt som ’biografisk tilgængelighed’).⁴¹ Flere af dem boede på de samme kollegier såsom Regensen, Valkendorf, Elers og Borchs og mødtes i Studenterforeningen, hvor de overværede foredrag af fremtrædende liberale og diskuterede ivrigt med deres medstuderende.⁴²

For det andet ved vi, at studenterne tidligere og allerede i anden halvdel af 1700-tallet havde lagt sig ud med øvrigheden, og at de hyppigt deltog i hyldeste af kongelige og prominente kunstnere. Disse kollektive aktionsformer kunne med få justeringer gives et nyt indhold og vendes mod magthaverne. For det tredje kunne studenterne nyde godt af tidens positive indstilling til akademikere som politiske aktører,⁴³ og i særdeleshed kunne de hente inspiration og ideer fra liberale strømninger ude omkring i Europa herunder den opblomstrende studenterbevægelse i Tyskland.⁴⁴ Endelig bør det fremhæves, at studenterne fik støtte fra flere af de ældre liberale frontfigurer, som havde været eller stadigvæk var deres lærere på universitetet. Det var ikke de

ældre liberale ledere der organiserede gadeaktionerne, men det var dem og deres ideer, som blev gjort til genstand for studenternes hyldest.

Kort sagt, der er flere faktorer, der kan begrunde, hvorfor studenterne fik en fremtræden rolle ikke kun i konfliktbølgens tidlige fase, men også helt frem til enevældens fald (og for den sags skyld frem til vore dage) og ikke kun på gadeplan. Vi ser dem i foreningerne, klubberne, stænderforsamlingerne, borgerkomiteerne, selv i kancellierne og ikke mindst i pressen. Lehmann var en central person i denne mobilisering; han tog initiativ til flere af aktionerne, blev valgt som talsmand for studenterne og skrev kritisk om enevælden i pressen. Det skal imidlertid også pointeres, at de politisk aktive studenter og akademikere udgjorde et mindretal ikke blot i befolkningen, men i høj grad også blandt deres egne. Der skulle kæmpes indadtil og udadtil, og ofte stødte man på heftig modstand og afstandtagen ikke kun fra ordensmagts side, hvad der var naturligt nok, men også fra andre akademikere.

Orla Lehmann, stænderforsamlingerne, bonden og det slesvigske spørgsmål 1834-1838

Efter afsluttende embedseksamen rejste Lehmann til Nordtyskland og til Berlin, hvor han opholdt sig fra august 1833 til april 1834. Her stiftede han nærmere bekendtskab med tysk filosofi, preussiske samfundsforhold og mange af tidens liberale. Han knyttede også kontakt til den fra Danmark landsforviste officer A.F. Tscherning og til nordmanden Schweigaard, der introducerede Lehmann til norske samfunds- og forfatningsforhold. Moderens død satte imidlertid en stopper for Lehmanns Tysklandsophold og betød, at "[...] dermed slukkedes da ogsaa mit Hjemms Arne. Ved afslutningen af min lykkelige Ungdomstid skulde jeg, i en Alder af 24 Aar, nu selv tage fat paa Livet".⁴⁵

Hverken studenterne eller den liberale opposition lå imidlertid på den lade side i Lehmanns fravær. Den liberale presse florerede. I 1827 så *Kjøbenhavnsposten* dagens lys, og fire år senere grundlagde prof. J.F. Schouw *Dansk Ugeskrift*, mens prof. C.N. David i 1834 stiftede ugebladet *Fædrelandet*, der allerede fra sin start lagde ud med en skarp kritik af enevælden.

En af artiklerne fra 1834 opfordrede således stænderne til at gøre brug af deres ret til at indgive andragender, dvs. indsende petitioner til kongen, mens en anden artikel plæderede for, at man adskilte den dømmende, den udøvende og den lovgivende magt.⁴⁶ Kongen reagerede prompte ved at rejse tiltale mod David, der blev suspenderet fra sin stilling som professor, mens firemandskomiteen, der havde udarbejdet stænderforfatningen, fik til opgave at præsentere en

betænkning om indførelse af almindelig presseensur under henvisning til den omsiggribende ”skrivefrækhed”. For at komme den nye presselov i forkøbet besluttede en kreds af ledende liberale, med de tre professorer Clausen, Schouw og Sibbern i spidsen, at overrække en adresse til kongen om at bibeholde den gældende ytringsfrihed.⁴⁷

Blandt de i alt 572 underskrivere var der derfor mange embedsmænd, militærpersoner og grossererere, men der optrådte også detailhandlere og håndværkere. Adressen blev afleveret på Amalienborg den 20. februar 1835, samme dag som pressekomiteen afgav sin endelige betænkning om en ny presselov; og for yderligere at presse på havde ophavsmændene til trykkefrihedsadressen gjort brug af deres kontakter og meningsfæller i provinsen med det resultat, at der i slutningen af februar også indløb adresser fra Helsingør, Lolland, Nakskov, Roskilde og Randers.⁴⁸ For at samle op på initiativet og for at vise kongen, at man var i stand til at holde en vis selvjustits med pressen, stiftedes den 6. marts 1835 Selskabet til Trykkefrihedens rette Brug, der hurtigt fik etableret sig med afdelinger i provinsen og ca. 2.000 medlemmer i København.

Fem dage efter at adressen var blevet overrakt kongen, svarede denne i *Kollegialtidende* tilbage med ordene, at ”[...] Vi alene være i stand til at bedømme, hvad der er begges [folkets og statens] sande gavn og bedste [...]”. Dette vi-alene-vidende svar vakte voldsom harme og mishag i den københavnske offentlighed, som dog af frygt for repressalier undlod at tage til genmæle i pressen; i stedet poppede utilfredsheden op i andre sammenhænge. I forbindelse med at der bliver slået katten af tønden i Regensens gård den 2. marts 1835, optræder en af studenterne med en plakat på ryggen med teksten ”Vi Kongen af Grønland og omliggende Øer ... Ingen uden Vi alene vide ...”. I de to følgende nætter hænger ukendte gerningsmænd kongens vi-alene-vidende svar op på skamstøtten på Ulfelts Plads (det nuværende Gråbrødre Torv) på den side af støtten, hvor der står ”Til evig Skam og Skjændsel”, mens der på rytterstatuen på Amalienborg Slotsplads sættes et barometer op, hvor der ved storm står Stemann, ved regn og blæst Kjerulf, ved ustadigt kongen og ved godt vejr stænderne.⁴⁹ Når præsidenten for Danske Kancelli, P.C. Stemann og politidirektør A.C. Kjerulf hænges ud på denne måde skyldes det, at man i offentligheden anså dem for at stå bag kongens bryske afvisning af trykkefrihedsadressen.

Var trykkefrihedsadressen holdt i underdanige vendinger og præget af en vis usikkerhed, var der straks mere snert og politisk vilje bag en petition om stænderforsamlingernes offentlighed. Baggrunden var, at offentligheden ikke havde adgang til at overvære forhandlingerne i stænderforsamlingerne, og at pressen kun havde begrænsede muligheder for at kommentere og kritisere de politiske forhandlinger. Som en vej til større åbenhed opfordrede *Kjøbenhavnsposten*,

og dermed Lehmann, den 21. september de stænderdeputerede til at benytte avisen som debatforum: ”Intet skulde være Os kjærere, end om vort Blad saaledes maatte blive, det Sted, hvor man i sin Tid, som Supplement til de trykte Stænderforhandlinger samlet kunde finde hvad der paa denne Måde ønskedes bragt til almeen Kundskab”.⁵⁰ Allerede dagen efter udstedte regeringen et reskript, som forbød bladene at referere noget fra stændernes forhandlinger, der ikke var omtalt i *Stændertidende*. ”De liberales vision om et forum, der mindede om et parlament havde dermed lidt skibbrud, og det måtte ans pore til politisk handling”.⁵¹

Det blev de tre unge liberale politikere Lehmann, Clausen og Hage, som i november 1835 tog opgaven på sig, og i løbet af kort tid fik indsamlet 1.227 underskrifter i København på offentlighedsandragendet.⁵² Det liberale trekløver kontaktede ligeledes deres politiske meningsfæller i provinsen, og der indløb underskrifter fra Odense, Fåborg, Assens, Middelfart, Nyborg, Svendborg, Kerteminde, Rudkøbing og Langeland, Nakskov og Nykøbing Falster. Hensigten var, at de deputerede i Roskilde skulle rejse sagen over for kongen, der var modstander af offentlighed, da det ville give stænderforsamlingerne et skær af nationalt parlament.

At benytte petitionen som politisk pressionsmiddel var dog ikke forbeholdt akademikere, for samme år som de første liberale adresser blev sat i omløb, indkom der til stænderforsamlingerne i Roskilde og Viborg et stort antal andragender fra fæstere landet over om hoveriets og fæstevæsnetts afløsning. Ikke som frivillige aftaler mellem herremænd og fæstere, men ved et statsdekret, der skulle fastsætte en ’billig’ godtgørelse til godsejeren.⁵³ Denne politik fandt støtte blandt de førende liberale. For ved stavnsbåndsfesten på Bellevue i Klampenborg juni 1838 appellerede Algreen-Ussing til bondens selvbevidsthed og solidaritet med bonden, mens Lehmann proklamerede, at ”alt Bøndergods ejes af Bondestanden”, dvs. at bonden skulle have fuld ejendomsret til sin jord.⁵⁴ Lehmann var også forfatter til en adresse, der kritiserede en kancelliplakat af 23. oktober 1835, som, med inspiration fra den tyske Forbundsfor samling, nedlagde forbud mod at danske håndværkersvende rejste til lande hvor håndværkersammenslutninger var tilladt. Blandt de 1.036 underskrivere var der mange fra snedkerfaget og skrædderfaget.⁵⁵

Ved siden af forfatningsforhold, frihedsrettigheder og landboreformer var modsætningerne i Sønderjylland så småt ved at gro frem, eller som formuleret af Roar Skovmand: ”De nationale skillelinjer var til stede, men de kaldte endnu ikke på lidenskaberne”.⁵⁶ Den liberale bevægelse i Tyskland fik en afsmittende effekt i Hertugdømmerne med bl.a. Uwe Lornsens skrift fra 1830 om en fri forfatning og Slesvigs optagelse i Det Tyske Forbund, men vækkede også til modstand. Især var man optaget af det danske sprogs status og udbredelse i Slesvig, men fandt det vanskeligt at

engagere den danske regering i sagen, fordi den var mere interesseret i at holde sammen på helstaten.

Denne stilstand i sprogstriden fik bonden Nis Lorenzen – med støtte fra enkelte notabiliteter og en adresse med 710 underskrivere – til i 1836 over for stænderforsamlingen i Slesvig at rejse kravet om dansk rets- og forvaltningssprog i de områder af Sønderjylland, hvor kirke- og skolesproget var dansk.⁵⁷ Lorensens forslag blev ikke færdigbehandlet, men blev mødt med en vis sympati i hovedstaden, hvor Lehmann på Trykkefrihedsselskabets generalforsamling november 1836 gav sin støtte til det dansktalende Slesvig. ”Vi har”, sagde han, ”ikke blot den såkaldte historiske ret på vor side, men også halvdelen af Slesvigs indbyggere og hele tidens ånd”.⁵⁸ I Sønderjylland blev der gjort ansatser til at udgive blade på dansk, og der blev oprettet bogforeninger og flere små danske folkebiblioteker. Og da de slesvigske stænder blev samlet i 1838, rejste Lorenzen atter sprogkravet, denne gang understøttet af 1.695 underskrivere og 28 sogneforstandere. Ved at kæde Lorensens forslag sammen med et forslag om tyskundervisning i de nordslesvigske skoler lykkedes det at få vedtaget kravet om dansk retssprog i Nordslesvig.

Presset på den enevældige kongemagt kom fra mange sider, men især en bestemt organisations- og aktionsform skiller sig ud fra de øvrige ved både at mobilisere et stort antal mennesker og ved at kanalisere interesser og krav ind i det ellers lukkede politiske system, nemlig petitionen. Det var den etablerede, akademiske liberale elite bosat i København der førte an, men snart blev det de unge liberale med Lehmann i spidsen, som overtog stafetten og gjorde petitionen til et slagkraftigt våben i kampen mod enevælden. Det viste sig allerede ved Frederik VI's død den 3. december 1839.

Tronskifte, den liberale bevægelse og processen mod Orla Lehmann 1839-1842

Tronskiftet og indsættelse af den nye konge, Christian VIII, vakte fornyet håb om ændringer i forfatningen. Allerede dagen efter tronbestigelsen afleverede en gruppe unge akademikere en adresse, der bad kongen om at værne om trykkefriheden og overveje en forfatning som den norske. Deputationen med Lehmann i spidsen fik foretræde for kongen, der svarede, at ”Frederik VI havde åbnet folket adgang til at få sine ønsker forelagt kongen og derved gjort et mægtigt skridt fremad. Derved måtte man blive stående”.⁵⁹ Brede folkelige kredse mente imidlertid noget andet, og i resten af december indkom talrige adresser fra hele landet, der støttede det nu åbent udtalte ønske om en fri forfatning. Presset mod kongen fortsatte, og i 1840 indsendtes en stribe adresser til stænderne, som anmodede de deputerede om at henstille til kongen, at stænderforsamlingerne skulle have ikke

bare rådgivende men reel indflydelse på statsstyrelsen herunder den vigtige skattebevillingsret. Kongen var dog ubøjelig, og modsætningerne mellem enevælden og oppositionen skærpedes, og medførte en radikalisering af den liberale agitation og til fornyet politisk aktivitet i det københavnske gadebillede.

I maj 1840 udbringer således en flok studenter et vivat for redaktøren af *Fædrelandet*, Balthazar Christensen. At studerende og andre hyldede og hujede af politiske med- og modspillere var ikke opsigtsvækkende, det nye var, at politiet greb så hurtigt og så hårdt ind over for oppositionens gadeaktioner.⁶⁰ Spændingerne mellem oppositionen og kongen skærpedes dermed yderligere, og brød kort tid efter ud i lys lue i forbindelse med kongeparrets sølvbryllupsfestligheder den 22-23. maj 1840. Søsættelsen af linieskibet Christian VIII blev mødt af udbredt tavshed, ”skjønt Tilskuerne ved slig Leiligheder pleier at udbryde i høi Jubel”, og for at understrege protesternes politiske karakter, drog en del af de forsamlede videre til Regensen, hvor de råbte hurra for studenterne. Herfra gik turen til Nørregade, hvor Balthazar Christensen blev hyldet og videre til Lille Købmagergade, hvor Lehmann blev fejret, undervejs lød der også råb om ’Constitution’.⁶¹

Med disse og andre kollektive protester havde modstanden nået en ny fase: Kongen var blevet gjort til genstand for folkets utilfredshed, og underklassen sluttede op om den liberale opposition. Især det sidste aspekt var imidlertid ikke uden problemer. Den liberale oppositions førende presseorganer *Kjøbenhavnsposten* og *Fædrelandet* tog således afstand fra disse ”indignerende Excesser” og dette ”Pøbelregimente”. *Fædrelandets* redaktion opfordrer alle⁶²

Fremskridtets Venner til at gjøre Alt, hvad der staar i deres Magt til at forekomme enhver Uorden, der kunne give vore Fiender Vaaben i Hænderne, og til at afværge selv saadanne offentlige Meningsytringer, mod hvis Lovlighed der vel intet kunde indvendes, men som Mistydningen dog kunde søge at sammenblande med saadanne Udskielser, der ere Frihedens ligesaa uværdige, som de ere den farlige.

Man kan læse indlægget som en direkte reaktion på begivenhederne de foregående dage, og som udtryk for en fremadrettet strategi. Ved at blive sat i forbindelse med de nævnte ’pøbel’-optøjer og truende adfærd løb oppositionen risikoen for at støde mange fra borgerskabet fra sig, men også at regeringen kunne finde på at gribe ind med foranstaltninger, der yderligere ville stramme forsamlings- og ytringsfriheden. De liberale stod konfronteret med et dilemma, der gik ud på at balancere mellem direkte løbske aktioner og mere konsensusprægede handlinger, hvad der måtte

forekomme særligt vigtig i en situation, hvor de liberale søgte at brede deres kontakter ud til flere grupper i samfundet. Processen mod Lehmann i 1842 blev endnu en anledning til at efterprøve denne strategi og styrke de liberale som politisk bevægelse.

Baggrunden for sagen mod Lehmann var en valgtale han holdt den 1. januar 1841 i Nykøbing Falster, hvor han opfordrede bonden til at opgive troen på kongen og enevælden, og i stedet foretrække en bondevenlig liberalisme frem for en godsejervenlig kongemagt. I talen faldt der også barske bemærkninger om embedsmænd og hoffolk. Lehmanns direkte kritik af kongemagten og forfatningen og ikke mindst hans forsøg på at række ud efter bønderne og skabe en alliance mellem akademikere, borgere og bønder, vakte opsigt og fik myndighederne i februar 1841 til at rejse tiltale mod ham for ”at have søgt at udbrede Had og Misnøie mod Danmarks Forfatning og Maade hvorpaa vore Konger have udøvet deres Magt samt ved disse og andre Forestillinger at have søgt at formaa de Tilstedeværende til at virke for en Forandring i Forfatningen ...”.

Lehmann dømtes i første omgang ved Hof- og Stadsretten i begyndelsen af 1841, uden at det vakte større opsigt. Dommen var forholdsvis mild og Lehmann slap med en bøde, hvad der fik Det Danske Kancelli til at anke dommen. Lehmann fik dog udvirket, at processen mod ham kunne føres mundtligt og for åbne døre ensbetydende med, at den liberale sag fik en offentlig talerstol og en martyr, hvad den liberale presse var helt på det rene med. Allerede hen mod Jul var personen Lehmann blevet det store samtaleemne i byen selv blandt de lavere sociale lag, og da Lehmann afslutter sin forsvarstale den 19. januar 1842, var området omkring Prinsens Palæ, hvor Højesteret havde til huse, fyldt med mennesker, der fejrede Lehmann. I de følgende dage fortsatte hyldesten af Lehmann, og store folkemængder drog gennem det indre København, hvor de stødte sammen med politi og militær. Ifølge en anonym politiagent udgjorde folkemængden en broget skare af studenter, erhvervsdrivende, borgere, arbejdsfolk og gadedrenge.⁶³

Hvad de liberale havde opnået med processen mod Lehmann fremgår klart og tydeligt af et brev fra D.G. Monrad til Hother Hage den 1. februar 1842, hvori der står,⁶⁴ at

Det er mig en sand Fornøielse at kunne melde Dig, at Lehmann har vundet uhyre ved sin Proces, og hvad der er høist mærkeligt og vist kun yderst sjældent indtræffer, hans Popularitet er steget nedad og har udbredt sig blandt Borgere og Bønder i en utrolig Grad, men den er ogsaa steget opad og har skaffet ham Indpas i Høiesteretsassessorers og andre slige høifornemme Personers Hjerter.

Lehmanns popularitet, der for en periode næsten fik karakter af persondyrkelse, var, som Grethe Jensen er inde på, med til at skabe ”en sammenhængskraft på landsplan, som [den liberale bevægelse] hidtil havde savnet”.⁶⁵

Tronskiftet og retssagen mod Lehmanns gjorde det muligt for den liberale opposition at nå ud til en bredere offentlighed, og endog at engagere de lavere sociale lag i samfundet. Eller sagt med lidt andre ord, omkring 1840 var en ny generation af overvejende unge liberale akademikere med Lehmann i spidsen trådt ind på den politiske arena. De var fortrolige med det eksisterende politiske system, men forstod også at benytte gaden som politisk platform og adressere store befolkningsgrupper på tværs af sociale og geografiske skel. Den evne og den indsigt gjorde dem i længden til en formidabel modstander for den enevældige kongemagt.

Orla Lehmann, den nationale vækkelse og skandinavismen 1843-1847

Kort tid efter at Lehmann den 21. april 1842 forlod Kastellet efter at have afsonet sin straf, slog han i en artikel i *Fædrelandet* til lyd for en nordisk forbundsstat, og den 28. maj, ved festen for stænderforordningens 11-årsdag, proklamerede han ’Danmark til Ejderen’: hele Sønderjylland som gammelt dansk land skulle have en fri forfatning sammen med Danmark og skilt fra Holsten.⁶⁶ Der er blevet skrevet meget om Lehmanns hensigt med talen, men et er sikkert, den var i høj grad henvendt til det ’Unge Danmark’ og det ’Unge Skandinavien’.⁶⁷ Han lagde sig i den forbindelse tæt op ad de nationale strømninger, der prægede tidens frihedsbevægelser i flere europæiske lande båret frem af ikke mindst unge akademikere.⁶⁸ Ved således at slå på de nationale strenge frem for de mere liberalistiske, havde Lehmann åbnet op for en ny fase, der satsede på at samle de mange fraktioner inden for den liberale bevægelse.

En af dem som under påvirkning af Lehmann blev grebet af sagen var Haderslevkøbmanden Peter Hiort Lorenzen. Den 11. november 1842 gav han sig til at tale dansk i Slesvig stændersal til stor fortrydelse for forsamlingens tyske flertal, der nægtede at godkende protokollen med ordene ”han vedblev at tale dansk”. Selve begivenheden, der var en nøje planlagt provokation, vakte stor opmærksomhed, og der indkom adskillige takkeadresser til Hiort Lorenzen, der ligeledes blev hyldet ved en stor middag afholdt af de liberale i København.⁶⁹

Sprogstriden fortsatte, og den 4. juli 1844 mødte mere end 10.000 personer op til folkemødet på Skamlingsbanken. Flere af deltagerne kom fra kongeriget for at overvære taler af bl.a. Lehmann, Grundtvig, Hiort Lorenzen, *Fædrelandets* redaktør Carl Ploug og den unge bonde Laurids Skau; sidstnævnte en oratorisk begavelse der forstod at tale bønderne og danskhedens sag. Lehmann

bidrog til en øget politisering af det nationale spørgsmål med udtalelsen om, at "[d]en dansk-slesvigske Sag er hele Danmarks Sag",⁷⁰ og at slesvigerne måtte "fæste lid ikke kun til det danske folk, der efter mange ulykker havde mistet sin gamle kraft, men til det forenede Norden".⁷¹

Den politiske skandinavisme nåede et nyt højdepunkt med studentermødet i København den 23-28. juni 1845. Faren for en konflikt mellem Danmark og Tyskland over Slesvig og den intensiverede sprogstrid gjorde det magtpåliggende for de danske studenter at sikre sig støtte fra Sverige og Norge og at involvere bredere kredse i og uden for København i projektet. I programmet indgik bl.a. skovtur i Dyrehaven med Skandinavisk Selskab, forestilling på Det Kongelige Teater, fest i Tivoli og kalas i Christiansborg Ridehus.⁷²

Der blev holdt mange taler. Flere drejede sig om de nordiske landes fælles minder, Nordens enhed og frihed, mens man fra dansk side også berørte Danmarks nationale kamp i Slesvig og behovet for hjælp mod Tyskland. Og Lehmann var ikke sen til at minde tilhørerne om, at fremtiden tilhørte ungdommen og hermed virkeliggørelsen af Nordens forening. For "... om et eller to decennier ligger vort fædrelands skæbne i vore hænder. Da sidder vi i kongernes og folkenes råd, da have vi vor anviste gerning, hver i sin kreds, trindt om i alle Nordens lande, da have vi alle midler ihænde til at fuldbyrde, hvad vi have sat os som vort livs opgave".⁷³

Flere af talernes politiske visioner og Lehmanns ophøjelse af ungdommen til historiens drivkraft faldt dog ikke i god jord hos alle. Regensprovsten, professor Petersen, der selv deltog i festen i Ridehuset, mente at gildet var ypperligt arrangeret, men var aldeles behersket "af trivielle opblæste demagoger". Stiftsprovst E.C. Tryde frarådede ungdommen mod en for stærk tilsætning af "... politiseringens syre, der altid frembringer gæring og efterlader en bitter smag", mens Grundtvig, under skovturen i Dyrehaven, advarede de tilstedeværende studenter mod "... det sørgelige overmod, der i vore dage allevegne frister ungdommen, som om den havde kald til at råde, styre og lede i åndens kreds og i det borgerlige selskab".⁷⁴ Kritikken af studenterne kom ikke kun fra visse højborgerlige. Kancelliet lagde sag an mod Lehmann, H.F. Poulsen og F. Helweg, fordi de havde offentliggjort deres taler i *Fædrelandet*, og under hele den begivenhedsrige uge, gjorde kongen alt for at studentermødet ikke fik noget officielt præg angiveligt af hensyn til udlandet først og fremmest Rusland.

Efter mødet i København var det som om skandinavismen, og især den politiske skandinavisme, mistede pusten. Der blev ikke afholdt flere nordiske studentermøder, og i det hele taget er der kraftige indicier på, at den liberale opposition var i defensiven. Enevælden opretholdt og udbyggede sin kontrol med oppositionens presse og dens ledende personer, der i flere tilfælde

blev søgt retsforfulgt. Foreninger blev overvåget af politiet ved hjælp af et bredt netværk af meddelere, og adskillige foreninger blev forbudt; andre måtte dreje nøglen om, da medlemstallet svigtede.⁷⁵ Antallet af politiske manifestationer i form af petitioner, demonstrationer og direkte gadeaktioner faldt ligeledes. Med andre ord, regeringens forsøg på at inddæmme den liberale opposition ser ud til at være lykkedes; dertil hjalp også den økonomiske nedtur, der satte ind fra 1846 og fik en del af middelklassen til at vende sig bort fra liberalismen. Desuden var de mere konservative og kongetro kræfter i befolkningen begyndt at benytte det offentlige rum som politisk platform. Men var den liberale opposition presset i defensiven og til en vis grad præget af modstridende interesser, så ændrede situationen sig imidlertid afgørende med Christian VIII's pludselige død den 20 januar 1848.

Orla Lehmann og enevældens bløde fald 1848

Allerede natten mellem den 20. og 21. januar var flere af Østifternes stænderdeputerede forsamlet hos professor Clausen, samtidig med at borgerrepræsentanterne mødtes på Rådhuset, og vedtog enslydende adresser, der indeholdt ønsket om en forfatning. Den følgende morgen ved 9-tiden drager et optog på 150 studenter og unge kandidater fra Studenterforeningen til universitetsgården, hvor en delegation overbringer professor Clausen en opfordring til at bede den nye konge om en konstitutionel forfatning. Herefter begiver mængden sig til Frue Plads, hvor de afsynger 'Marseillaisen' og 'Danmarks dejlige skov og vænge' iblandet almindelige hurraråb, indtil politiet griber ind.⁷⁶

Efter at have ventet et par dage får borgerrepræsentanterne og de stænderdeputerede, søndag den 23. januar, afslag på at overrække deres adresser til den nye konge med den begrundelse, at "da saamange vigtige Statsanliggender ganske optager" kongen, hvorfor han har besluttet, "ikke at modtage nogen Adresser eller Petitioner i Anledning af Thronskiftet".⁷⁷ Mens borgerrepræsentationen på et møde den 24. januar om morgenen overvejer, hvorledes de skal forholde sig til kongens afslag, samles en del yngre mennesker i rådhusets forhal. Her aftales det, at man senere på dagen skal mødes på Børsen for sammen med de handlende at følge Hvidt hjem. På Børsen fremlægges en støtteadresse til borgerrepræsentationen og de stænderdeputerede, og et folketog, der hurtigt når op på 4-5.000 deltagere, begiver sig med Hvidt i spidsen via Holmens Kanal, Kongens Nytorv og Gothersgade til Hvidts bopæl i Kronprinsessegade. Der udbringes et trefoldigt hurra for Hvidt efterfulgt af råbene 'Danmark indtil Eideren', 'Frihed' og 'Constitution'.⁷⁸

Der var i disse dage en heftig politisk aktivitet. Ud over studenterne, visse liberale professorer, stænderdeputerede, borgerrepræsentanter, bønder og gadedemonstranter, var der blevet indkaldt til møde i Gehejmestatsrådet, som bestod af kongen, arveprinsen og diverse ministre. Resultatet af dette møde blev en tiltrædelsesproklamation – også omtalt som forfatningsreskript – som den 28. januar i vage vendinger lovede indførelse af en fælles stænderforsamling for kongeriget og Hertugdømmerne og med en nogenlunde ligelig repræsentation. Til at forberede selve forfatningsloven skulle vælges en forsamling af 52 indsigtfulde og ’erfarne Mænd’, hvoraf de 16 skulle udpeges af kongen.

Gehejmestatsrådets resolute udmelding lige efter Christian VIII’s død rystede de liberale, eller som Hans Vammen udtrykker det, ”[d]e liberale i Kongeriget var lammede”.⁷⁹ De var bestemt ikke tilfredse med reskriptets helstatslige karakter og Hertugdømmernes overrepræsentation, men endnu vigtigere var, at reskriptet på ingen måde pegede i retning af, at kongen var villig til at give afkald på enevoldsmagten. Alligevel besluttede oppositionen (de liberale, Bondevennernes Selskab og Håndværkerdannelsesforeningen) at søge indflydelse på kongens forfatningsprojekt gennem stænderne og det udvalg af 52 erfarne mænd, som reskriptet havde stillet i udsigt. Man var med andre ord indstillet på at fortsætte det politiske arbejde inden for de rammer, der var blevet opstillet i forfatningsreskriptet – på kort sigt i hvert fald.

Da Orla Lehmann, som på dette tidspunkt befandt sig i Italien med sin sygdomsramte hustru, hørte om Christian VIII’s død og lidt senere om forfatningsreskriptet af 28. januar, besluttede han ”uførtøvet at vende hjem, for paa den berammede Dag at kunne være paa min Post som Stænderdeputeret”. Han ankom til København den 13. februar.⁸⁰

Januar-reskriptet havde nok for en tid svækket oppositionen, men allerede i februar formuleres der adresser til kongen med krav om sociale og politiske reformer, og i slutningen af samme måned lykkedes det den københavnske opposition at samle de forskellige fraktioner inden for det nationalliberale ’parti’ bag en erklæring om en ejderdansk forfatning. De 45 fremtrædende personer bag initiativet trådte frem for offentligheden under navnet ’Comiteen for Danmarks og Slesvigs constitutionelle Forening’, og under indtryk af de skærpede forhold i Hertugdømmerne, fremsatte de nationalliberale på et møde den 11. marts i Casino Ejderprogrammet i al sin styrke. Dagen efter blev der afholdt et lignende møde i Hippodromen (det senere Folketeater), hvor Lehmann sikrede sig støtte blandt de københavnske håndværkere ved at love almindelig valgret, såfremt de nationalliberale kom til magten.⁸¹ Men det var ikke kun i København, at oppositionen rustede sig til opgøret med enevoldsmagten. Hother Hage rejste rundt i Sydsjælland for at vække

landbefolkningen for den nationale sag, og aviserne skrev spalte op og spalte ned om forholdene i Europa og om situationen i Hertugdømmerne og i Danmark.⁸²

I det korte tidsrum siden sin hjemkomst havde Lehmann stillet sig i spidsen for tilhængerne af Slesvigs samhørighed med Danmark samt politiske og sociale rettigheder til gavn for håndværkere, bønder og husmænd. Og den 17. marts, da bøndernes repræsentanter var forsamlet i Roskilde for at vælge de 'erfarne mænd', underskrev flere, sammen med Lehmann, en appel til kongen om øjeblikkelige lettelser til gavn for husmænd og indsiddere, for "gives der intet, vil der blive forlangt. Og [...] ere Forlangenderne først komne til Orde i Masserne, da vil de maaske ikke kunne dæmmes indenfor fornuftige og maadeholdne Grænser".⁸³

De liberale og bondevennerne undlod ikke at spille på frygten for de europæiske revolutioner og revolter og ikke mindst urolighederne i Hertugdømmerne. I kongens København var man helt klar over den prekære situation landet befandt sig i. Den slesvig-holstenske bevægelse mobiliserede kraftigt for at kulminere med møderne i Rendsborg den 18. marts. Og skønt der ikke var udbrudt decideret oprør (ved at sende en officiel delegation til kongen gjorde forsamlingerne i Rendsborg brug af de legitime kanaler for politisk indflydelse), var myndighederne, oppositionen og store dele af befolkningen i København vidende om de øgede spændinger, og at fæstningen Rendsborg stod i fare for at blive overtaget af den slesvig-holstenske bevægelse.⁸⁴ Så da efterretningerne om Rendsborgmøderne nåede København den 20. marts, samledes de ledende liberale på *Fædrelandets* kontor i Købmagergade, hvor de planlagde de næste træk. Her nedskrev Lehmann et udkast til en mistillidsadresse til kongen med krav om et system- og regeringsskifte, der sluttede med de velkendte ord: "Vi anraaber Deres Majestæt om ikke at drive Nationen til Fortvivlelsens Selvhjælp".⁸⁵

Adressen blev senere på dagen vedtaget af borgerrepræsentationen ensbetydende med, at de nationalliberale havde sikret sig legal adgang til kongen. Fra mødet i borgerrepræsentationen hastede Lehmann og Hvidt videre til teatersalen i Casino, hvor de blev mødt med stor jubel og 3.000 munde, der sang 'Danmark dejligst vang og vænge'. Lehmann oplæste den af borgerrepræsentationen godkendte adresse, og under bestandige bifaldsytringer vedtog forsamlingen en erklæring, fremsat af de ledende nationalliberale, der afviste de slesvig-holstenske krav for i stedet at sikre forbindelsen mellem Danmark og Slesvig inden for rammerne af en fælles rigsforfatning byggende på en i 'Sandhed folkelig Valglov'. Til sidst besluttede deltagerne at samles den næste dag kl. 11 på Gammeltorv for at ledsage borgerrepræsentationen til Christiansborg Slot.

Kongen var samme aften blevet informeret om det bebudede folketog, og reagerede med et nedskrevet udkast til deltagerne, hvori han kundgjorde, at han ikke havde i sinde at træde tilbage som enevældig monark.⁸⁶ Men da folkemængden med borgerrepræsentationens formand L.N. Hvidt i spidsen den følgende dag bevægede sig gennem Københavns gader op mod Christiansborg, havde kongen, efter samråd med justitsminister Bardenfleth, skiftet holdning. Som svar på borgerrepræsentationens vedtagne adresse svarede kongen: ”Det glæder mig at kunne sige Dem, at jeg allerede har forekommet det, hvorom De her bede mig. Det gamle Ministerium er opløst. De have i dag tilbageleveret mig deres Fuldmagt”.⁸⁷ Enevælden var faldet, blødt ganske vist, men faldet var den.

Hermed havde Orla Lehmann også udspillet sin rolle som den folkelige leder af bevægelsen mod enevælden. Han trådte herefter ind i nye demokratisk-institutionelle rammer, men det er en anden historie.

Orla Lehmann: politisk entreprenør og moderne politiker

Orla Lehmanns løbebane og karriere svarer nøje til de karakteristika, forskningen fremhæver som vigtige for en ledende politisk personlighed herunder en politisk entreprenør: opvokset i et kosmopolitisk hjem, uddannet i retsvidenskab, berejst i udlandet, bevandret i fremmed kulturer og ideer. Lehmann interesserede sig tidligt for samfundsforhold og deltog i studietiden i politiske foreninger; tog selv initiativ til dannelsen af politiske diskussionsklubber og skrev i tidens progressive presse. De liberale strømninger og miljøer i Europa blev en inspirationskilde for Lehmann og de unge liberale, der fik ny næring af Julirevolutionen og Februarrevolutionen i Frankrig. Men inspirationen kom ikke kun fra udlandet. Flere af de politisk aktive studenter lod sig inspirere af og dyrkede deres liberalt sindede lærere på universitetet med hvem, de senere indledte et tæt samarbejde med det formål at fremme de liberale og nationale værdier og svække kongemagten. Og det lykkedes til fulde, men bestemt ikke uden sværdslag og tilbagegang.

Som ledertype fremstår Lehmann som den ’demokratiske’ leder med tydelige ’karismatiske’ træk. Lehmanns oratoriske begavelse fornægter sig ikke, og sigtede på at forene forskellige samfundsgrupper omkring nogle (ganske vist tidsbegrænsede) fælles interesser på tværs af sociale, geografiske og erhvervsmæssige skel. Lehmann var helt bevidst om sin egen centrale betydning for bevægelsen. Og skønt der opstod tendenser til en personkultur omkring ham, var han i praksis tvunget til og fuldt ud indstillet på at dele magten med andre og at indleje den i nogle institutionelle strukturer og strategier, der lettede overgangen fra enevælde til en mere demokratisk styreform.

Om denne såkaldte 'demokratisk-karismatiske' lederstil var et bevidst valg fra Lehmanns side vides ikke; men det står klart, at han i hele sin politiske karriere var afhængig af og arbejdede sammen med folk uden hvem, han ikke kunne have ført sine ideer og politiske målsætninger ud i livet. Med andre ord, Lehmann indgik i et kollektivt netværk af stærke og svage sociale relationer, der satte ham i stand til at nå ud til meget forskellige samfundsgrupper, som på ingen måde følte sig repræsenteret af det liberale, københavnske borgerskab. Lehmann skal have æren for dannelsen af en bred koalition af grupper, klasser og interesser, men han gjorde det som sagt ikke alene.

Hvad som gør, at den politiske leder træder i karakter og bliver en egentlig entreprenør, er hans evne til at respondere på ændringer i omgivelserne, dvs. at drage fordel af de muligheder som skiftende magtstrukturer, offentlige diskurser og politiske begivenheder i ind- og udland åbnede op for. Lehmanns position som skribent ved *Kjøbenhavnsposten* og andre medier blev udnyttet til det yderste for at lægge pres på enevælden og dens institutioner. Trykkefrihedsdebatten, stænderforsamlingernes virke, bondens stilling, sprogstriden i Sønderjylland og Eiderpolitikken blev brugt af Lehmann og kredsen omkring ham til at skabe alliancer vendt mod enevælden. Af andre skelsættende begivenheder der svækkede kongemagten og styrkede oppositionen, bør nævnes processen mod Lehmann i 1842 og den institutionelle uvisheden, der fulgte i kølvandet på Frederik VI's og Christian VIII's død i henholdsvis 1839 og 1848. Endelig skal der peges på frygten for de europæiske revolutioner og urolighederne i Hertugdømmerne i 1848. Og hvis det er korrekt, som Hans Vammen hævder, at Lehmann over for forsamlingen i Casino den 20. marts bevidst overdrev for ikke at sige løj om begivenhederne på fæstningen Rendsborg,⁸⁸ er det endnu et tegn på en entreprenant politikers udnyttelse af en anspændte situation, der i sidste ende førte til enevældens fald.

Orla Lehmanns evner til at danne netværk, udnytte medierne, skabe koalitioner, reagere på ændringer i det politiske system og at mobilisere masserne placerede ham i en særklasse blandt samtidens politikere. Lehmann fremstod som indbegrebet af den moderne politiker, der først rigtigt gjorde sig gældende fra slutningen af det 19. århundrede.

Efterskrift

Dette casestudie tager udgangspunkt i en periode, hvor Danmark gennemløb en af de største politiske omvæltninger, og hvor en bestemt person, Orla Lehmann, var centralt placeret. Man skal imidlertid være opmærksom på, at langt fra alle politiske entreprenører og begivenheder fremtræder så tydeligt som her, og at politiske ændringer optræder på mange forskellige niveauer. I denne

artikel har jeg valgt at fremhæve en person, der skabte og blev leder af en dominerende politisk bevægelse, men der er givetvis også personer inden for det mere etablerede politiske liv, det være sig parti-politik eller højere oppe blandt statsministre eller selv konger, der har gjort en forskel som beretter dem til betegnelsen politisk entreprenør. Det skal imidlertid understreges, at langt de fleste personer i højere positioner udøver rutinepolitik og/eller optræder på vegne af andre magtfulde personer eller organisationer. Tag Lehmann som eksempel: frem til enevældens fald markerede han sig som en sand innovativ bevægelsesentreprenør; efter 1848 indtog han en fremtrædende position i det politiske liv, men kan på ingen måde karakteriseres som politisk entreprenør. Eller hvilken konge, statsminister eller topembedsmand fremstår som virkelig politisk nyskabende – vel kun de færreste. Det skal endvidere bemærkes, at politiske entreprenører langt fra altid skal findes blandt såkaldte 'progressive' politikere, men lige så ofte (eller oftere?) repræsenterer såkaldte tilbageskuende og deciderede autoritære strømninger. At udskille og identificere en politisk entreprenør bliver derfor ikke en let opgave. Men vil helt klart øge vor viden om vigtige politiske processer, som har stået i forskningens skygge i mange år.

NOTER

- ¹ Senest brød striden ud i Danmark i forbindelse med Jes Fabricius Møllers disputatsforsvar, se Birgitte Possing: ”Beundring frem for undren er det videnskab?” og Jes Fabricius Møller: ”Svar til Possing”, begge i *Temp. Tidsskrift for historie* nr. 19, 2019.
- ² Max Weber: *Wirtschaft und Gesellschaft* (1922).
- ³ Joseph Schumpeter: *Capitalism, Socialism and Democracy* (New York, Harper & Brothers 1942).
- ⁴ Colin Barker, Alan Johnson and Michael Lavalette (eds.): *Leadership and Social Movements* (Manchester, Manchester University Press 2001).
- ⁵ Piotr Sztompka: *The Sociology of Social Change* (Oxford, Blackwell 1993), 271-72.
- ⁶ Sidney Tarrow: *Power in Movement* (Cambridge, Cambridge University Press 1998 2ed); Jonathan Sperber: *The European Revolutions, 1848-1851* (Cambridge, Cambridge University Press 1994).
- ⁷ Charles Tilly: *Social Movements, 1768-2004* (London, Paradigm 2004), 56-59.
- ⁸ Charles Tilly: ”Social Movements and National Politics”, i Charles Bright and Susan Harding (eds.): *Statemaking and Social Movements* (Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1984).
- ⁹ En bare rudimentær bibliografi vil fylde mange sider. Derfor refererer jeg her til tre nyere værker, der viser bredden og dybden i forskningen. Olivier Fillieule & Guya Accornero (eds.): *Social Movement Studies in Europe. The State of the Art* (New York, Berghahn 2016); Stefan Berger & Holger Nehring (eds.): *The History of Social Movements in Global Perspective* (London, Palgrave 2017); Flemming Mikkelsen, Knut Kjeldstadli & Stefan Nyzell (eds.): *Popular Struggle and Democracy in Scandinavia, 1700-Present* (London, Palgrave 2018).
- ¹⁰ Mostafa Rejai: ”Theory and Research in the Study of Revolutionary Personnel”, i Ted Robert Gurr (ed.): *Handbook of Political Conflict. Theory and Research* (New York, The Free Press 1980).
- ¹¹ Ibidem, 100-01. Rejai og flere andre samfundsforskere anvender ofte begrebet ’leaders’ eller ’leadership’ som svarer til Schumpeters definition på en entreprenør. I andre sammenhænge er ledere eller lederskab ikke det samme som entreprenørskab. Inden for alle samfundssektorer findes der ledere, men langt fra alle ledere er entreprenører i Schumpeters forstand – eller for at sige det mere direkte: meget få ledere fungerer som entreprenører. De udøver eller påtager sig snarere en slags konform rutine handling, der bekræfter og understøtter deres egen status af Weber omtalt som legal-rationel autoritet.
- ¹² Mostafa Rejai & K. Phillips: *Leaders of Revolution* (Beverly Hills, Sage 1979).
- ¹³ Aldon D. Morris & Suzanne Staggenborg: ”Leadership in Social Movements”, i David A. Snow, Sarah A. Soule & Hanspeter Kriesi (eds.): *The Blackwell Companion to Social Movements* (Oxford, Blackwell 2004), 174-76.
- ¹⁴ Morris & Staggenborg: ”Leadership” (2004), 176-77; Ron Aminzade, Jack A. Goldstone & Elizabeth J. Perry: ”Leadership Dynamics and Dynamics of Contention”, i Ronald Aminzade, et al.: *Silence and Voice in the Study of Contentious Politics* (Cambridge, Cambridge University Press 2001).
- ¹⁵ Mancur Olsson: *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups* (Cambridge, Harvard University Press 1965). Jf. endvidere Angelo Panebianco: *Political Parties: Organization and Power* (Cambridge, Cambridge University Press 1988).
- ¹⁶ Donatella della Porta & Mario Diani: *Social Movements. An Introduction* (Oxford, Blackwell 1999), 142.
- ¹⁷ Aminzade et al.: ”Leadership” (2001), 131-32.
- ¹⁸ Jeff Goodwin and James M. Jaspers: ”Caught in a Winding, Snarling Vine: The Structural Bias of Political Process Theory”, *Sociological Forum* 1999, 14: 27-54.
- ¹⁹ Alberto Melucci: *Challenging Codes: Collective Action in the Information Age* (Cambridge, Cambridge University Press 1996), 339-40..
- ²⁰ Opportunitetsstruktur er et nøglebegreb i studiet af sociale bevægelser, se Doug McAdam, John D. McCarthy, and Mayer N. Zald (eds.): *Comparative Perspectives on Social Movements. Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings* (Cambridge, Cambridge University Press 1996); Flemming Mikkelsen (red.): *Bevægelser i demokrati. Foreninger og kollektive aktioner i Danmark* (Århus, Aarhus Universitetsforlag, Magtudredningen 2002).
- ²¹ Doug McAdam: ” ’Initiator’ and ’Spin-off’ Movements: Diffusion Processes in Protest Cycles”, i Mark Traugott (ed.): *Repertoires and Cycles of Collective Action* (Durham, N.C., Duke University Press 1995).
- ²² John L. Campbell: ”Where do we stand. Common Mechanisms in Organizations and Social Movements Research”, i Gerald F. Davis, ao. (eds.): *Social Movements and Organization Theory* (Cambridge, Cambridge University Press 2005), 63-64; James DeNardo: *Power in Numbers. The Political Strategy of Protest and Rebellion* (Princeton, Princeton University Press 1985).
- ²³ Morris & Staggenborg: ”Leadership” (2004), 178-80.
- ²⁴ Doug McAdam: ”Tactical Innovation and the Pace of Insurgency”, *American Sociological Review*, Vol. 48, 1983.

- ²⁵ Doug McAdam, Sidney Tarrow & Charles Tilly: *Dynamics of Contention* (Cambridge, Cambridge University Press 2001).
- ²⁶ Suzanne Staggenborg: "Organization and Community in Social Movements", i Jacquelin van Stekelenburg, Conny Roggeband & Bert Klandermans (eds.): *The Future of Social Movement Research* (Minneapolis, University of Minnesota Press 2013), 132.
- ²⁷ Mark Granovetter: "The Strength of Weak Ties", *American Journal of Sociology*, 78, 6 (1973).
- ²⁸ Jonathan Sperber: *Revolutionary Europe 1780-1850* (London, Routledge 2017, 2nd ed.), 264-68.
- ²⁹ For en nyere oversigt se Flemming Mikkelsen: "Denmark 1700-1849: Crowds, Movements and Absolute Monarchy", i Flemming Mikkelsen et al. (eds.): *Popular Struggle* (2018).
- ³⁰ James M. Jasper: "Introduction. From Political Opportunity Structures to Strategic Interaction", i Jeff Goodwin & James M. Jasper (eds.): *Contention in Context. Political Opportunities and the Emergence of Protest* (Stanford, Stanford University Press 2012).
- ³¹ Om biografien som genre se Birgitte Possing: *Ind i biografien* (København, Gyldendal 2015). Der foreligger kun to biografier om Orla Lehmann skrevet af henholdsvis Grethe Jensen: *Den unge Orla Lehmann* (Ph.d.-afhandling, Københavns Universitet 1989) og Claus Friisberg: *Orla Lehmann – Danmarks første moderne politiker. En politisk biografi* (Vestjysk Kulturforlag 2000).
- ³² *Orla Lehmanns efterladte Skrifter*. Udgivet af Hother Hage. Første Del (København 1872), 27.
- ³³ *Ibidem*, 40.
- ³⁴ Cf. Frank Jørgensen: "Københavnske foreninger 1820 til 1848", *Historiske Meddelelser om København*", fjerde række, V Bind (København 1957-59), 38-39.
- ³⁵ *Orla Lehmanns efterladte Skrifter* (1872), 68-69.
- ³⁶ *Ibidem*, 69.
- ³⁷ Cf. Lars Bo Jonassen: *Opinionsytringer og pøbelexcesser* (speciale, Københavns Universitet 1995), 12.
- ³⁸ Talen er gengivet i politiets akter (Landsarkivet, Københavns politi, Politidirektørens arkiv) jf. Jonassen (1995), 12-13.
- ³⁹ *Ibidem*, 14, note 20.
- ⁴⁰ *Ibidem*, 14.
- ⁴¹ Doug McAdam: *Freedom Summer* (Oxford, Oxford University Press 1988), 44.
- ⁴² Jørgensen: "Københavnske foreninger 1820 til 1848" (1957-59), 47-48. Om politiseringen af studentermiljøet se H.C.A. Lund: *Studenterforeningens Historie 1820-70* (København 1896).
- ⁴³ Povl Bagge: "Akademikerne i dansk politik i det 19. århundrede", *Historisk Tidsskrift* (1969), 12:4, 432-33.
- ⁴⁴ Eric Hobsbawm: *The Age of Revolution. Europe 1789-1848* (London, Weidenfeld and Nicholson 1962), 167-68.
- ⁴⁵ *Orla Lehmanns efterladte Skrifter* (1872), 130.
- ⁴⁶ Roar Skovmand: *Danmarks historie*. Bind 11: *Folkestyrets fødsel 1830-1870* (København 1971), 156.
- ⁴⁷ Søren Juelstorp: "Organiseret politisk aktivitet i Danmark i midten af 1830erne", *Historie, Jyske Samlinger* (1991), 19:19, 455-59; jf. også Søren Juelstorp: "Den københavnske intelligens og ytringsfrihed en i midten af 1830erne", *Historisk Tidsskrift* (1993), 16:2.
- ⁴⁸ Juelstorp (1991), 458.
- ⁴⁹ Begivenhederne er omtalt i Jonassen (1995), 15-17.
- ⁵⁰ *Kjøbenhavnsposten* 21.9.1835, cf. Juelstorp 1991, 460, der mener at artiklen er skrevet af Lehmann, der var knyttet til bladet.
- ⁵¹ Juelstorp (1991), 460.
- ⁵² *Ibidem*, 462.
- ⁵³ Hans Jensen: *De danske Stænderforsamlings Historie 1830-1848*. Første Del (København 1931), 491.
- ⁵⁴ Vagn Skovgaard-Petersen: *Danmarks historie*. Bind 5: Tiden 1814-1864 (København, Gyldendal 1985), 185.
- ⁵⁵ Henry Bruun: *Den faglige arbejderbevægelse i Danmark indtil aar 1900* (København, Nordisk Forlag 1938), 33.
- ⁵⁶ Skovmand 1971, 167.
- ⁵⁷ Hans Schultz Hansen: "Den danske bevægelse i Sønderjylland ca. 1838-50", *Historie, Jyske samlinger* (1990), 18.
- ⁵⁸ Cf. Skovmand (1971), 171.
- ⁵⁹ Søren Juelstorp: "Den store forfatningsdebat 1841-42", *Historie, Jyske Samlinger* (1995), 60.
- ⁶⁰ Jonassen (1995), 33.
- ⁶¹ *Ibidem*, 35, 37-38.
- ⁶² *Fædrelandet* 25.5.1840, cf. Jonassen (1995), 40. I Fædrelandets redaktion sad i maj 1840 Lehmann, Christensen, Gjørdwad og Wessely.
- ⁶³ Om begivenhederne i dagene 19. til 21. januar jf. Jonassen (1995), 51-66. Se endvidere Karl Peder Pedersen: *Kontrol over København* (Odense, Syddansk Universitetsforlag 2014), 346-52.
- ⁶⁴ *Danske politiske breve fra 1830erne og 1840erne*. Bind II: 1841-1844; nr. 403 (Udg. af Povl Bagge & Povl Engelstoft. København 1948).

-
- ⁶⁵ Jensen (1989), 150.
- ⁶⁶ Roar Skovmand: *De folkelige bevægelser i Danmark* (København, Schultz 1951), 23.
- ⁶⁷ Jensen (1989), 174.
- ⁶⁸ Hobsbawm (1962).
- ⁶⁹ Skovmand 1951, 23-24.
- ⁷⁰ Jakob Petersen: *Skamlingsbanken 1843-1943* (Hagerup's Forlag 1943); Friisberg 2005, 119-22.
- ⁷¹ Henrik Becker-Christensen: *Skandinaviske drømme og politiske realiteter 1830-1850* (Århus, Arusia 1981), 138-39.
- ⁷² *Ibidem*, 148.
- ⁷³ Talen er gengivet i *Fædrelandet* 24.6 1845, cf. Becker-Christensen 1981, 150. Lehmanns tale og forudsigelse leder tanken hen på den tyske studenterleder Rudi Dutschkes (1940-1979) udtalelser om, at ungdommens march gennem institutionerne ville skabe radikale ændringer i regeringerne indefra.
- ⁷⁴ Talerne er gengivet i *Fædrelandet* 27.6 1845 og *Fædrelandet* 5.7 1845, cf. Becker-Christensen 1981, 153-54.
- ⁷⁵ Jørgensen 1957-59, 25-112.
- ⁷⁶ Jonassen 1995, 79-80.
- ⁷⁷ Kabinetssekretariatets svar er gengivet i *Fædrelandet* 24. januar 1848, cf. Jonassen 1995, 82.
- ⁷⁸ Jonassen 1995, 83.
- ⁷⁹ Hans Vammen: "Casino 1848", *Historisk Tidsskrift* 1988, 15:3.
- ⁸⁰ *Orla Lehmanns efterladte Skrifter* (1872), 204.
- ⁸¹ Om dette møde se Jonassen (1995), 92, note 39. Og hvad angår den såkaldte Hippodrombevægelse se Bertel Nygaard: "Arbejderpolitik i 1848", *Kulturstudier* 2012, 1.
- ⁸² Claus Bjørn: *1848. Borgerkrig og revolution* (København, Gyldendal 1999), 54.
- ⁸³ Cf. Claus Friisberg: *Revolution over Danmark* (Varde 1999), 57-58.
- ⁸⁴ Hans Schultz Hansen: "Rendsborg, 24. marts 1848 – prins Frederik af Nørs kup mod helstatens fæstning i Hertugdømmerne", *Temp. Tidsskrift for historie*, nr. 7, 2013, 88-89.
- ⁸⁵ Jf. O. Müller: "Martsdagene 1848 i København, fortalt af en Samtidig", *Historisk Tidsskrift* 1867, 3:6, 144-45.
- ⁸⁶ Cf. Vammen 1988, 263-64.
- ⁸⁷ Müller 1867, 157.
- ⁸⁸ Vammen 1988.